

Θεολογία καὶ πολιτισμός

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

Κατὰ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ὁ Θεὸς εἶναι παρὼν, ἐνεργεῖ καὶ φανερῶνεται στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων μέσα ἀπὸ συγκεκριμένα γεγονότα, πρόσωπα καὶ καταστάσεις. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία γίνεται λόγος Θεοῦ προσιτὸς στὸν ἄνθρωπο, γίνεται προσωπικὸς διάλογος Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ Ἁγία Γραφὴ εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο ἀλλὰ καὶ ἡ πρόσληψη τοῦ διαλόγου τῶν ἀνθρώπων πολιτισμῶν καί, ἀκολουθῶς, ἡ μετάπλασή τους σὲ θεανθρώπινο διάλογο καὶ πολιτισμό, σὲ κοινωνία καὶ σχέση Θεοῦ, κόσμου καὶ ἀνθρώπου. Ἐν τέλει, ἡ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ προκύπτει ὡς προέκταση καὶ βίωση τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Θεοῦ στὴν ἱστορία. Ἡ ἐνσάρκωση συνιστᾷ πρόσληψη τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ συνάμα προσωπικὴ μετοχὴ τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐνσάρκωση ἐπεκτείνεται στὴν ἱστορία μέσῳ τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης, ἐρμηνεύοντας τὸ Ἄσμα ἀσμάτων, κάνει λόγο γιὰ τὴ διαρκὴ ἐπέκταση τοῦ ἀνθρώπου στὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐπ' ἄπειρον ἐπέκταση τῆς «καινῆς κτίσεως» ὡς ὑπέρβαση τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου.

Ἐξαιτίας τῆς θεολογίας τῆς ἐνσάρκωσης ἡ Ἐκκλησία ὄχι μόνο διαλέγεται μὲ τὸν πολιτισμὸ ἀλλὰ καὶ διαμορφώνει πολιτισμὸ. Στὴ λειτουργικὴ ζωὴ καὶ στὴν ἐν γένει φιλοκαλικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας ἡ ὑψηλὴ καὶ πλούσια θεολογία τῶν Πατέρων προσλαμβάνει καὶ μεταποιεῖ τὴ γλῶσσα καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐποχῆς σὲ ρέουσα ποιητικὴ δοξολογία. Συνάμα, ἡ γλῶσσα τῆς λατρείας, ἡ θεολογία καὶ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὅπως καὶ κάθε μορφὴ ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, παραμένουν ἀνερμύνευτες

δίχως την επέκταση και έξακτίνωση του χριστολογικού δόγματος στη θεολογία, στη λατρεία και στη ζωή της Έκκλησίας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η θεολογία της Έκκλησίας συνομιλεί και ένσαρκώνεται ευρύτερα στην τέχνη και στον πολιτισμό.

Η θεολογία, λοιπόν, όφείλει να επέκτεινει διαρκώς τη χριστολογία της Έκκλησίας διαλεγόμενη με την ιστορία, τον πολιτισμό και τις έπιστήμες του ανθρώπου. Κατ' αυτόν τον διάλογο ο κόσμος αναδεικνύεται σε *κοσμική εκκλησία* και η Έκκλησία ως *κοσμική λατρεία* ανοίγεται σε συμπαντικές διαστάσεις. Προσλαμβάνοντας και μεταμορφώνοντας διαρκώς τον κόσμο, η Έκκλησία υπερβαίνει κάθε διελκυστίδα μεταξύ βέβηλου και ιεροϋ. Ωστόσο, χρειάζεται να κάνουμε όρισμένες απαραίτητες διευκρινίσεις για τη σχέση θεολογίας και πολιτισμοϋ. Ο διάλογος θεολογίας και πολιτισμοϋ δεν ταυτίζεται με την «πολιτισμική Όρθοδοξία», ένα ιδεολογικό μόρφωμα της σύγχρονης θρησκευτικής ζωής των όρθοδόξων χωρών, το όποιο αντιλαμβάνεται την Όρθόδοξη Έκκλησία ως μέρος και περιεχόμενο του έθνικοϋ και πολιτιστικοϋ φολκλόρ, το όποιο προκύπτει από την ιδεολογική διασύνδεση μεταξύ έθνους-κράτους και Έκκλησίας ως αναβίωση της έθνικης ταυτότητας και του λαϊκοϋ πολιτισμοϋ. Το μόρφωμα αυτό δεν συνιστά παρὰ μία ψευδομόρφωση της Όρθοδοξίας ως Έκκλησίας και ως θεολογίας. Μάλλον πρόκειται για μία μορφή «κουλτουραλισμοϋ» ως πολιτισμικής και κοινωνικής ταυτότητας ήθων και έθίμων, που παραπέμπει σε μία ρευστή θεολογία και θρησκευτικότητα ανάμεικτη με προλήψεις και δεισιδαιμονίες. Πίσω από την «πολιτισμική Όρθοδοξία» όχυρώνεται μία ταυτότητα που έπιχειρεί να «έθνικοποιήσει» την Έκκλησία και τον Χριστιανισμό. Για τον λόγο αυτό αντιλαμβάνεται την εκκλησιαστική λατρεία με στατικό τρόπο, ως μία έθμικη τελετουργία, η όποία επαναλαμβάνεται κυκλικά μέσα στον χρόνο, δίχως άνοιγμα προς τα έσχατα της ιστορίας, δίχως το ένδεχόμενο της ανανέωσης και της άλλαγής. Η Όρθοδοξία ως έθνικό φολκλόρ ή ως λαϊκός πολιτισμός αποβαίνει μία έθμικη και τυπολατρική ρουτίνα, η όποία προτιμά την ιστορική αδράνεια, την επανάληψη και τον απομονωτισμό, τον θρησκευτικό άτομισμό και έν τέλει την ύποτίμηση του θεολογικοϋ και έσχατολογικοϋ νοήματος της πίστης της Έκκλησίας. Σε αντίθεση με τη βιβλική και πατερική σημασία της παρέμβασης του Θεοϋ στην ιστορία, εμφανίζεται μία σχέδον μυθική αντίληψη του Θεοϋ, η όποία συχνά καλλιεργεί έθνικιστικές και φονταμενταλιστικές θρησκευτικές τάσεις, παραπέμποντας διαρκώς σε πολιτιστικές έκφράσεις και έπιτεύγματα του παρελθόντος.

Ο πολιτισμός είναι η έλλογη και έλεύθερη συγκρότηση της πόλεως και του κοινωνικοϋ βίου των ανθρώπων. Από τα άρχαία χρόνια κάθε πολιτισμός είχε διαμορφώσει και τον μεταφυσικό άξονά του. Με αυτή την έννοια ο πολιτισμός ως «κουλτούρα» προκύπτει από τις λατρευτικές πράξεις των ανθρώπων που άπευθύνονταν στον Θεό ή τους θεούς. Η λέξη culture, με την όποία ο δυτικοευρωπαίος άνθρωπος έκφράζει την έλληνική λέξη *πολιτισμός*, προέρχεται από τη λέξη cultus-culte-cult που σημαίνει λατρεία. Ο πολιτισμός ως culture-culte συνιστά ένα

εἶδος «ἐνσάρκωσης» τοῦ Θεοῦ. Ἡ Ἀγία Γραφή, ἡ ὁποία ἔχει ἐπιδράσει βαθύτατα στὸν λεγόμενο δυτικὸ πολιτισμὸ, ἀφηγεῖται ὅχι ἓναν ἀπόμακρο καὶ ἄσχετο μὲ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον Θεό, ἀλλὰ ἓναν Θεὸ ποὺ ἐνανθρώπησε ὄντως καὶ εἰσῆλθε παράδοξα στὴν ἱστορία καὶ στὴν κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Παρὰ τὴ μακρινὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ τῶν λαῶν τῆς μεσογειακῆς λεκάνης καὶ τῆς κυρίως Εὐρώπης, ἡ Βίβλος δὲν ἔχει διαμορφώσει μονάχα τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν ἐβραϊκῶν καὶ τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων, ἀλλὰ ὁλόκληρο τὸν πολιτισμὸ μας. Στὴν ἀρχὴ τοῦ 21ου αἰ., ἡ Ἀγία Γραφή εἶναι ἐκπληκτικὰ ἀνθεκτικὴ στὴ διάβρωση τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἱστορίας¹. Στὶς ἐκκοσμικευμένες κοινωνίες μας, μολονότι εὐκόλα ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μοιάζει νὰ ξεχνᾷ τὶς ρίζες του, ἡ Ἀγία Γραφή, ἡ πατερικὴ παράδοση, ἡ λατρεία, ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐν γένει ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας συνεχίζει νὰ διαλέγεται μὲ τὴν ἱστορία καὶ νὰ ἀποτελεῖ πηγὴ ἔμπνευσης καὶ ἀνανέωσης τοῦ πολιτισμοῦ.

Οἱ θέσεις τοῦ Γεωργίου Φλωρόφσκυ γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ (1893-1979), μὲ μία στέρεν ἐγκύκλια καὶ πανεπιστημιακὴ παιδεία, ἔχοντας βιώσει ἔντονα τὴν καταγίδα τῆς ἱστορίας στὴ Ρωσία, τὴν ἐξορία καὶ τὴ μετανάστευση ἀπὸ τὴν πατρογονικὴ γῆ, δὲν βρῆκε ἀπλῶς καταφύγιο στὴν Εὐρώπη καὶ ὕστερα στὴν Ἀμερική, ἀλλὰ ἔγινε πολίτης τοῦ κόσμου, πολίτης τῆς χριστιανικῆς οἰκουμένης. Ὁ Φλωρόφσκυ ὑπῆρξε διδάσκαλος, ἐρευνητὴς καὶ συνάμα ἐρμηνευτὴς καὶ ἀνατόμος τῆς Παράδοξης τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς πατερικῆς θεολογίας. Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ ὁ κόσμος ἀλλάζει ἀδιάκοπα. Ἐχοντας ὁ ἴδιος πίσω του τὴν ἐμπειρία τῆς Ὀκτωβριανῆς ἐπανάστασης, τῆς μετανάστευσης στὴν Εὐρώπη καὶ κατόπιν στὴν Ἀμερικὴ μετὰ τὸν 2ο Παγκόσμιον Πόλεμο, ἔζησε προσωπικὰ τὶς δραματικὲς αὐτὲς ἀλλαγὲς ὡς ἀλλαγὲς καὶ ὄψεις τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ αἴσθησις τῆς ἀλλαγῆς καὶ τῆς ἀνατροπῆς εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, ἡ ἐμπειρία αὐτὴ ἔγινε αἰσθητὴ ἐντονότερα κατὰ τὴν περίοδο τῆς *νεωτερικότητας*, ἡ ὁποία διάνοιξε τὸν χρόνο καὶ τὴν ἱστορία.

Μὲ τὴ συμβολὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐννοία τῆς προόδου στὴν ἱστορία κατέστη δυνατὴ ἀρχικὰ ὡς ἀπομάγευση τῆς φύσης καὶ τοῦ κόσμου, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονταν ὁ ἀρχαῖος παγανισμός. Στὸ πλαίσιο τῆς ἐπανεκτίμησης τοῦ χρόνου καὶ τῆς γραμμικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος προέβη στὴ διάκριση τῶν ἐποχῶν καὶ στὴν περιοδολόγησι τῆς ἱστορίας. Ζώντας στὸν 20ὸ αἰ. ὁ Φλωρόφσκυ, ὅπως καὶ ἄλλοι διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς του, ἔκαναν λόγο γιὰ τὴν κρίσιμὴ ἢ τὴν παρακμὴ τοῦ

1. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Βιβλικὲς μεταφράσεις, Ἱστορία καὶ πράξη, Ἐπετειακὸς Ἐπιστημονικὸς Τόμος γιὰ τὰ διακόσια χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας*, ἐπιμ. Κώστας Τσιγκάνης - Μαρία Σίκ, ἔκδ. Ἑλληνικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας, Ἀθήνα 2021.

πολιτισμοῦ ὡς τέλος τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς ἢ τέλος τῆς ἱστορίας ἢ ἀπλῶς, ὅπως ὁ Σπένγκλερ ἦδη ἀπὸ τὸ 1918, γιὰ τὴν πλήρη παρακμὴ τῆς Δύσης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ της². Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἡ ἱστορία δὲν εἶναι μόνο τὸ παγκόσμιον δικαστήριον (Χέγκελ), ἀλλὰ καὶ ἡ αὐτοκαταδίκη τῆς ἱστορίας σὲ καταστροφή. Ἡ ἐμπειρία δύο παγκόσμιων πολέμων, ἡ κομμουνιστικὴ ἐπανάσταση, ὁ φασισμός, ὁ ψυχρὸς πόλεμος, οἱ διάφορες περιφερειακὲς συγκρούσεις, ἡ ραγδαία ἐκκοσμίκευση τῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, ἦταν γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ ἓνα εἶδος ἀποχριστιανισμοῦ καὶ ἀποδόμησης τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἓνα προμήνυμα τῆς ὑστερης νεωτερικότητος. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν. Ὁ λεγόμενος πολιτισμένος κόσμος ἐμφανίζεται πλέον ἀπροσανατόλιστος καὶ ἀποδιοργανωμένος πνευματικά. Οἱ ὑψηλὲς ἀξίες ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ κρατήσουν τὸν κόσμο σὲ μία ἐνότητα μοιάζουν νὰ ἐξαφανίζονται! Ποιὰ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ αἰτία τῆς κατάρρευσης τοῦ πολιτισμένου κόσμου; Ἡ ἐποχὴ μας, εἶναι ἐποχὴ ἀπιστίας καὶ ἀβεβαιότητος! Ὁ λεγόμενος χριστιανικὸς κόσμος φαίνεται νὰ καταρρέει. Ἐνδεχομένως καὶ νὰ εἶχε μέσα του πρὸ πολλοῦ τὸν σπόρο τῆς καταστροφῆς. Ὡστόσο, οἱ πολιτισμοὶ διαλύονται ὅταν δὲν ὑπάρχουν ἐλατήρια ποὺ νὰ ἐμπνέουν καὶ πεποιθήσεις ποὺ νὰ δεσπόζουν. Στὴν ἐποχὴ μας ὑπάρχουν πολλὰ συγκρούμενα «πιστεύω», τόσο πολλὰ «παράξενα εὐαγγέλια», πολλὲς καὶ ἀνταγωνιζόμενες πίστεις. Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ νεωτερικότητα συχνὰ προέβαλε τὴν ἐπιστήμην ὡς τὴ νέα γνώση ποὺ θὰ ἀντικαταστήσει τὴ χριστιανικὴ πίστη. Ἡ κρίσις τοῦ πολιτισμοῦ ἀφορᾷ τὸν πολιτισμὸ ὡς σύστημα ἀξιῶν. Ὁ πολιτισμὸς διακρίνεται σαφῶς ἀπὸ τὴ φύσιν καὶ τὸν κόσμο. Ὁ πολιτισμὸς εἶναι μία τεχνητὴ δημιουργία, ἓνα ἐπίτευγμα τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας καὶ δράσης στὴν ἱστορία. Πρόκειται γιὰ μία προέκταση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μὲ τὴν ὁποία ἡ ἀνθρωπότητα φθάνει στὴν ὠριμότητά της. Ὁ Φλωρόφσκυ ἐπισημαίνει ὅτι στὴν ἐποχὴ μας παρατηρεῖται ἀστάθεια, κούραση, ἀμφισβήτηση ἢ καὶ κατάρρευση τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ καὶ συνάμα ἔξαρση τῆς τεχνικῆς ἐναντι τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.

Ἀκολούθως, ὁ Ρῶσος θεολόγος θέτει τὸ κρίσιμο ζήτημα γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ σήμερα. Οἱ χριστιανοὶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὴν κρίσιν τοῦ πολιτισμοῦ; Ἄν ἡ παρακμὴ τοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ὀδηγήσει μέχρι τὴν ἀποστασία ἢ τὴν ἀπώλεια τῆς πίστεως, οἱ χριστιανοὶ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ ἐνδιαφερθοῦν πρωταρχικά, ἂν ὄχι ἀποκλειστικά, γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς πίστεως καὶ τὴν ἀναμεταστροφή τοῦ κόσμου καὶ ὅχι ἀπλῶς γιὰ τὴ διάσωση ἐνὸς καταποντιζόμενου πολιτισμοῦ τοῦ παρελθόντος; Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ τὸ ζήτημα αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὸ διαχρονικὸ πρόβλημα τῆς σχέσης μεταξὺ Εὐαγγελίου, ἱστορίας καὶ πολιτισμοῦ! Ὁ τεχνικὸς

2. Βλ. Oswald Spengler, *Ἡ παρακμὴ τῆς Δύσης*, τόμ. Α & Β, μτφρ. Λ. Ἀναγνώστου, ἐκδ. Τυπωθίτω - Γ. Λαρδανός, Ἀθήνα 2004. Γιὰ τὴν κατάρρευση τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. ἀπὸ μία μετανεωτερικὴ σκοπιά βλ. τὸ ἔργο τοῦ Eric Hobsbawm, *Θρυμματισμένοι καιροί, Κουλτούρα καὶ κοινωνία στὸν 20ὸ αἰῶνα*, μτφρ. Ν. Κούρκουλος, ἐκδ. Θεμέλιο, Ἀθήνα 2013.

πολιτισμός δεν αποτελεί τὸ τέλος τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ Εὐαγγέλιο χρειάζεται νὰ σαρκωθεί καὶ στὴ σύγχρονη ἐποχὴ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλει νὰ προχωρήσει καὶ πέρα ἀπὸ τὸν τεχνικὸ πολιτισμό.

Ὡστόσο, ὁ πολιτισμός ὡς μέγεθος τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἀνθρώπινης δημιουργικότητος δὲν τίθεται ὑπεράνω τοῦ Εὐαγγελίου. Ἡ στάση τοῦ Φλωρόφσκυ ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἀμφίσημη καὶ διαλεκτική. Ἀφενός, κάθε πολιτισμός μπορεῖ νὰ εἶναι ἓνα εἶδος λεπτῆς καὶ ἐξευγενισμένης εἰδωλολατρίας, ὁ πειρασμός καὶ ἡ πλάνη τῆς ἱστορίας γιὰ ἓναν ἐπίγειο παράδεισο, μία μέριμνα γιὰ πολλὰ πράγματα, μολοντί «ἐνὸς δέ ἐστὶ χρεία». Ἀφετέρου, μία τέτοια θεώρηση εἶναι δυνατὸ νὰ μὴν ἀξιοποιεῖ τὰ τάλαντα καὶ τὶς ἀνθρώπινες δημιουργικὲς ἀξίες. Ὁ Φλωρόφσκυ, ἐν τέλει, θέλει νὰ προσανατολίσει καὶ νὰ ἐντάξει τὶς ἐπίγειες πραγματικότητες καὶ ἀσφαλῶς τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ σὲ μία δημιουργικὴ πορεία τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος καλλιεργεῖ καὶ προάγει ὑπεύθυνα τὸν κόσμον ὡς δημιουργία τοῦ Θεοῦ, ἀναφέροντάς τον στὸν δημιουργὸ του κατὰ τὸ βιβλικὸ «ἐργάζεσθαι καὶ φυλάττειν αὐτόν» (Γέν. 2,15)³.

Ἡ νεωτερικότητα καὶ ἰδιαίτερα ὁ 20ὸς αἰ. παρήγαγε διάφορα καὶ συχνὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα ὁράματα γενικῆς εὐτυχίας καὶ ἄλλες κοινωνικὲς οὐτοπίες, ποὺ κατέληξαν δυστοπίες μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση ὀλοκληρωτικῶν καθεστώτων ἢ μὲ τὴν πρόταξη τῆς ἀένας εὐφορίας ὡς σκοποῦ καὶ νοήματος στὶς καταναλωτικὲς καὶ μηδενιστικὲς κοινωνίες τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας θὰ δημιουργήσει νέες φαντασιακὲς κοινωνίες, ὥστε νὰ γίνεταί πλέον λόγος γιὰ τὴν τυραννία ἢ τὴ μελαγχολία τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀλλοτρίωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸν ἑαυτὸ ἐξαιτίας τῆς ὑπέρμετρης ἀνάπτυξης τοῦ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ὁ πολιτισμός ἀπὸ μόνος του δὲν ἀποτελεῖ αὐταξία καὶ τελικὸ σκοπὸ. Ὁ πολιτισμός δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ ἔσχατος προορισμός τοῦ ἀνθρώπου. Εἶναι ἄλλο πράγμα ὁ πολιτισμός ὡς Βαβέλ καὶ ὁ πολιτισμός ὡς οἶκος ποὺ χαρίζεται ἀπὸ τὸν Θεὸ στὸν ἄνθρωπον, τὸν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος καλλιεργεῖ καὶ ἀναπτύσσει. Στὴ συνθήκη αὕτῃ ὁ Θεὸς ἐνεργεῖ στὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀνταποκρίνεται μὲ τὰ δημιουργικὰ ἔργα του, ὅπως εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ του. Σὲ αὐτὴ τὴν προοπτικὴ ὁ Θεὸς σαρκώνεται στὸν πολιτισμὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἐμπνέοντας καὶ καθοδηγώντας τὸ νόημα τῆς ἱστορίας πρὸς τὴν ἐσχατολογικὴ τῆς ἐκπλήρωσι. Ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς καὶ θεολόγος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀδιαφορία τῶν χριστιανῶν ἀπέναντι στὸν πολιτισμό, ὅπως καὶ ἀπέναντι στὴν ἱστορία, ἔχει συγκεκριμένα αἷτια. Ἡ στάση τῶν εὐσεβιστῶν καὶ τῶν φονταμενταλιστῶν χριστιανῶν εἶναι ἀρνητικὴ ὅχι μόνον ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἔναντι τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος εἶναι μάταιος καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἐπέλθῃ ἡ δίκαιη καταστροφή του. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ στάση τῶν πουργιανῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἱστορία ἐκλαμβάνεται ὡς ἓνα

3. Βλ. Παναγιώτη Νέλλα, *Ζῶον θεούμενον, Προοπτικὲς γιὰ μία ὀρθόδοξη κατανόηση τοῦ ἀνθρώπου*, ἐκδ. Ἀριός, Ἀθήνα 2006.

εἶδος δουλείας στὸ ἠθικὸ καθήκον καὶ ὄχι ὡς εὐκαιρία δημιουργικότητας, ἡ ὁποία εἶναι ἀδιάφορη γιὰ τὶς ποικίλες μορφές τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡστόσο, ὑπάρχει καὶ ἓνας ἀκόμη τύπος χριστιανῶν, ὅπως εἶναι ὁ ὑπαρξιακὸς τύπος, ὁ ὁποῖος ἐκφράζεται ὡς διαμαρτυρία ἐνάντια στὴν ὑποδούλωση ποὺ προκαλεῖ ὁ τεχνικὸς πολιτισμὸς. Στὴν ἐρημία καὶ στὴ μοναξιά τοῦ ὑπαρξιστῆ, σημασία ἔχει ὄχι ἡ κατάφαση τῆς ὑπεύθυνης δημιουργικότητας ἀλλὰ ἡ αἴσθησις τῆς μηδαμινότητας τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία καὶ συνιστᾷ τὸν τελικὸ προορισμὸ καὶ τὴν τελικὴ ἀλήθεια τοῦ ἀνθρώπου⁴.

Οἱ θέσεις τοῦ Πάουλ Τίλλιχ γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ

Ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος Πάουλ Τίλλιχ (1886-1965), ἔχοντας νωπὴ τὴν τραγικὴ ἐμπειρία τοῦ 1ου Παγκόσμιου Πολέμου καὶ τῆς ἀνάδυσσης τοῦ φασιστικοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ τοῦ Χίτλερ θὰ ἐγκαταλείψει τὴ Γερμανία τὸ 1933 καὶ θὰ διαπρέψει ὡς καθηγητὴς στὴν Ἀμερική. Ἡ *θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ*, τὴν ὁποία εἰσηγήθηκε, ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναδείξει καὶ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ ἀνεπίγνωστο θρησκευτικὸ ὑπόβαθρο τοῦ ἐκκοσμικευμένου κόσμου. Ἡ κατάρρευση τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Δύσης κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. σήμανε μίαν νέα ἀνθρωποκεντρικὴ ἐποχή. Ὁ Τίλλιχ ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐκκοσμίκευσης τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ τῆς αὐτονομίας τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος ἀρνεῖται κάθε κληρικοκρατικὴ ἐτερονομία καὶ κάθε χριστιανικὴ ἀξίωση γιὰ κυριαρχία. Παραδόξως, ἡ προσέγγισί του αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὸ βάθος τῆς θεονομίας ποὺ ἐναπόκειται στὰ βᾶθη τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἀναδεικνύεται καὶ ἀπελευθερώνεται ἡ λανθάνουσα θρησκευτικὴ διάσταση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ὁ Τίλλιχ μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴ σχέση θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ δίνει ἔμφαση στὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ διάσταση τοῦ πολιτισμοῦ, στὸ βάθος τοῦ ὁποίου βλέπει τὴν κυριαρχία τῆς θεονομίας ὅπως δυναμικὰ ἐνσαρκώνεται στὸ πρόσωπο καὶ στὸ ἔργο τοῦ Χριστοῦ.

Κατὰ τὸν Τίλλιχ ἡ ἀποστολὴ τῆς θεολογίας εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐρμηνεία καὶ ἡ ἐπικαιροποιημένη μετάδοση τῆς χριστιανικῆς ἐπαγγελίας σὲ κάθε ἀνθρώπινη γενιά. Γιὰ νὰ γίνῃ αὐτὸ δυνατό, χρειάζεται ἡ «διαμεσολάβηση» τῆς χριστιανικῆς ἐπαγγελίας στὸν σύγχρονο κόσμο, τὴν ὁποία ὁ Γερμανὸς θεολόγος καὶ φιλόσοφος ὀνόμαζε «μέθοδος τοῦ συσχετισμοῦ». Ὁ συσχετισμὸς παράδοσης καὶ «καιροῦ» φανερώνει τὴν κατάλληλη εὐκαιρία καὶ στιγμὴ γιὰ δημιουργικὴ ἀνασυγκρότηση τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ. Ὁ Τίλλιχ ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ βιβλικὴ σημασία τοῦ «καιροῦ» ὡς τοῦ κατάλληλου καὶ ἐνδεδειγμένου χρόνου κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ αἰωνιότητα τοῦ

4. Βλ. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, μτφρ. Ν. Πουρναράς, ἐκδ. Πουρναράς, Θεσσαλονίκη 2008.

Θεοῦ εἰσέρχεται στὸν πεπερασμένο κόσμο γιὰ νὰ μεταμορφώσει καὶ νὰ ἀνανεώσει τὴν κατάστασι τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Ὁ καιρὸς αὐτὸς βιώνεται ὡς διαρκῆς διαλεκτικὴ ἔντασι μεταξὺ αἰώνιας ἀλήθειας καὶ ἱστορικοχρονικῆς κατάστασις μέσα στὴν ὁποία ἡ ἀλήθεια μπορεῖ νὰ προσληφθεῖ καὶ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ. Ἡ θεολογία πάντοτε ἦταν ἡ ἀπόκρισι τοῦ ἀνθρώπου στὴν κλήσι τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεολογία ἀνακαλύπτει τὰ διαχρονικὰ ὑπαρξιακὰ ἐρωτήματα ποὺ εἶναι ἐγγεγραμμένα στὴν ὑπαρξι τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ βάθος τῆς ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξι ἐμπεριέχει τὴ θρησκευτικὴ διάστασί τῆς. Ἡ προσέγγισι αὐτὴ κατὰ τὸν Τίλλιχ αἵρει τὴ διάστασι καὶ διελευστίνδα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου ἢ κοσμικοῦ.

Ὁ συντηρητισμὸς βλέπει τὴν ἀλήθεια σὲ ἓνα ὑπερχρονικὸ-ἀχρονικὸ πεδίο. Ἀντίθετα, ἡ βιβλικὴ πίστι τοῦ Χριστιανισμοῦ σαρκώνεται μέσα στὴν ἱστορία. Ἐν τέλει, γιὰ τὸν Τίλλιχ τὸ σῶμα τῆς πίστις δὲν περιορίζεται στὴν Ἐκκλησία ἀλλὰ ἐπεκτείνεται στὸν πολιτισμὸ ὡς *λανθάνουσα Ἐκκλησία*. Ὁ Τίλλιχ ἀνέπτυξε τὴ θεωρία γιὰ τοὺς *ἀνώνυμους χριστιανούς*, προσεγγίζοντας ὑπαρξιακὰ τὴν ἔννοια τῆς θρησκείας. Τὰ μέλη τῆς ἀποκεκαλυμμένης Ἐκκλησίας ἀναγνωρίζουν τὸ ἔργο τῶν μελῶν τῆς λανθάνουσας Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ ποικίλους καλλιτεχνικοὺς καὶ προφητικοὺς τρόπους ἔκφρασι τοῦ πολιτισμοῦ γιὰ ἐκεῖνο ποὺ «μᾶς ἀφορᾷ ἀπόλυτα», π.χ. ἡ τέχνη μὲ τὸ ὑπαρξιακὸ βάθος τῆς, τὸ κίνημα καὶ ἡ ἀντι-κουλτούρα τοῦ ὑπαρξισμοῦ κ.λπ.). Ὅλα αὐτὰ κατὰ τὸν Τίλλιχ μποροῦν νὰ γίνονται ἀντικείμενα πρόσληψις καὶ ἀποδοχῆς ἐκ μέρους τῆς θεολογίας τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ θάρρος τῆς πίστις, τὸ *θάρος τῆς ὑπαρξης*, σὲ πείσμα τῶν δυνάμεων τοῦ μηδενός, μπορεῖ νὰ ὑποδέχεται καὶ νὰ καταφάσκει τὴν ἀνθρώπινη περατότητα καὶ ἀμφιβολία. Παρὰ τὴν ἀμφιβολία, ἡ πίστι καταφάσκει τὸ Ἀπόλυτο, ἐκεῖνο δηλαδὴ ποὺ μᾶς ἀφορᾷ ὅλους. Δηλαδή, τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας ἄνθρωπος, παρὰ τὶς ἀμφιβολίες του καὶ τὰ ἠθικῶς μὴ ἀποδεκτὰ στοιχεῖα του, αἰσθάνεται ὅτι γίνεται «ἀποδεκτός». Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸν ἀποδέχεται ὁ Θεός, αὐτὸ εἶναι ὑπαρξιακὰ ἡ ἐμπειρία τῆς χάρις. Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐμπειρία ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ ἀποδεχθεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ νὰ τὸν ἀγαπήσει. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔγκειται τὸ θεραπευτικὸ καὶ ὑπαρξιακὸ γεγονὸς τῆς πίστις.

Ἡ νεωτερικὴ ἀπώλεια τοῦ ἑαυτοῦ ἀντικατοπτρίζεται στὶς μαζικὲς κρίσεις κατάθλιψις, στὸν μανικὸ πειθαναγκασμὸ αὐτοεπιβεβαίωσις μέσω τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἀπόδοσις. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἀνιχνεύεται τὸ ἐσωτερικὸ πρόβλημα τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ὡστόσο, στὸν σύγχρονο καὶ ραγδαῖα μεταβαλλόμενο κόσμο οἱ κοινωνικὲς, πολιτικὲς καὶ κοσμικὲς διαστάσεις τῆς πίστις καὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ παραγκωνίζονται ἀπὸ τὸν δημόσιο χῶρο, πρὸς ὄφελος τῆς ἀνθρώπινης ὑποκειμενικότητας καὶ μάλιστα στὸ πλαίσιο τῆς ἀστικῆς θρησκείας τῆς νεωτερικότητας καὶ στὴν καταστατικὴ τῆς ἀρχή: «Ἡ θρησκεία εἶναι ἰδιωτικὴ ὑπόθεσι»⁵.

5. Βλ. Paul Tillich, *Theology of culture*, Oxford University Press, New York 1959· Πάουλ Τίλλιχ, *Τὸ Θάρος τῆς Ὑπάρξεως*, μτφρ. Χρ. Μαλεβίτσι, ἐκδ. Ἀρμός, Ἀθήνα 2012· Etienne Higuier, «La théologie "apologétique" de la culture de Paul Tillich», *Revista Eletrônica Correlatio* 8/2005, σσ. 92-107.

Ὁρθοδοξία καὶ πολιτισμός

Τὸ νόημα καὶ ὁ προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸ νόημα καὶ τὸν τελικὸ προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία, ὅταν ὁ πολιτισμὸς σὲ μία πορεία δημιουργικότητας ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ στὴν ἱστορία, ὁ ἄνθρωπος ἀποκαθίσταται στὴ βασιλική, ἱερατικὴ καὶ προφητικὴ του λειτουργία ἐντὸς τῆς δημιουργίας, γίνεται ἡ προσδοκία καὶ ἡ ὄντως ἐλπίδα τοῦ κόσμου. Ἐδῶ ἀκριβῶς θεμελιώνεται ὁ διάλογος θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὡς μία διαρκὴς πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς». Ὅπως ἀκριβῶς ὁ Θεὸς συγκαταβαίνει στὸ δράμα τοῦ ἀνθρώπου, προσλαμβάνει καὶ μεταμορφώνει τὴ φύση καὶ τὴν ἱστορία τοῦ κτιστοῦ, ἔτσι καὶ ἡ Ἐκκλησία πορεύεται προσλαμβάνοντας διαρκῶς καὶ νοηματίζοντας τὸν βίον καὶ τὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων. Σύμφωνα μὲ τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας, ἡ Ἐκκλησία σαρκώνει τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ ἁπαξ ἐνανθρωπήσαντος Χριστοῦ σὲ κάθε ἐποχή, «ἐν παντὶ καιρῷ, καὶ πάσῃ ὥρᾳ», δὲν ἀπολιθώνει οὔτε τὴ χριστολογία οὔτε τὴν ἀνθρώπινη ὑπαρξὴ στὸ ἀρχέγονο παρελθὸν τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ διανοίγει τὸν κόσμον καὶ προσανατολίζει διαρκῶς τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Γιὰ νὰ προσληφθεῖ, ὁμως, ὁ πολιτισμὸς, χρειάζεται νὰ εἶναι διατεθειμένος νὰ δεχθεῖ τὴν καινὴ ἀγγελία τοῦ Εὐαγγελίου. Ὅταν τὸ Εὐαγγέλιο συναντᾷ ἕναν ἀνοικτὸ στὸ μῆνυμά του πολιτισμὸ, τότε κάνουμε λόγο γιὰ ἐμπολιτισμὸ ὡς σάρκωση τοῦ Εὐαγγελίου σὲ συγκεκριμένο τόπον καὶ χρόνον.

«Χρειαζόμαστε θεολογία τοῦ πολιτισμοῦ», κατὰ τὸν Γεώργιο Φλωρόφσκυ, προκειμένου νὰ κάνουμε λόγο ὅχι μόνο γιὰ τὴ σχέση Θεοῦ καὶ ἱστορίας, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς πρακτικὲς καθημερινές μας ἐπιλογές καὶ ἀποφάσεις. Ἡ παράδοση καὶ ὁ πολιτισμὸς τῆς Ὁρθοδοξίας δὲν ἀναπτύχθηκαν μὲ βάση κάποια ἀνυπέρβλητη διεκυστίνδα μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βέβηλου⁶, ἀλλὰ συμπεριέλαβαν ὁλόκληρη τὴ δημιουργία, τὴν καθημερινότητα, τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ διήκουσα ἀρχὴ καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ὑπῆρξε πάντοτε ἡ εὐχαριστιακὴ πρόσληψη καὶ μεταμόρφωση τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου.

Ὡστόσο, σὲ ὁρισμένες ἐποχές τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας καὶ ἀπολύτρωσης φαίνεται νὰ συσκοτίζει τὸ μυστήριον τῆς δημιουργίας, τὸ ἀέναον αὐτὸ ἐνδιαφέρον τοῦ δημιουργοῦ γιὰ τὴν πληρότητα καὶ ἀνακεφαλαίωση τῆς κτίσης. Τονίζεται περισσότερο ἡ ἀκύρωση καὶ ἡ ὑπέρβαση τοῦ «πεπτωκότος κόσμου», παρὰ ἡ θεραπεία καὶ ἀνόρθωσή του, ἡ ἔξοδος ἀπὸ τὴν ἁμαρτία, ἡ ματαιότητα καὶ ἡ διαφθορά του. Ἡ ἐσχατολογία ἐδῶ, ἀπὸ ὠδίνουσα πορεία πρὸς τὸ τέλος καὶ τὴν πληρότητα τῆς Βασιλείας, ἐκπίπτει σὲ μία δικανικὴ καὶ ἐλεγκτικὴ κρίση, σὲ μία *εἰκονοκλαστικὴ* στάση ὡς πρὸς τὸν πολιτισμὸ στὸ σύνολό του. Στὴν πραγματικότητα οἱ τάσεις αὐτὲς ὑποτιμοῦν ριζικὰ

6. Βλ. Νίκου Μαρτσούκα, *Πολιτισμὸς αὔρας λεπτή*, ἐκδ. «Τὸ Παλίμψηστον», Θεσσαλονίκη 2000.

τὸν Χριστιανισμό, μεταβάλλοντάς τον σὲ κλειστή θρησκεία μεμονωμένων ἀτόμων, ποὺ ἐπιζητοῦν ἀπλῶς τὴν ἀτομικὴ σωτηρία τους, ἐρήμην τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐμφανίζει μία σειρὰ ἀπὸ παρόμοιες τυπολογίες καὶ στάσεις ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας μὲ κοινὸ παρονομαστὴ τὴν ἄρνηση θετικοῦ νοήματος στὸν πολιτισμὸ καὶ τὴ δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐπὶ αἰῶνες οἱ χριστιανοὶ οἰκοδομοῦσαν πολιτισμὸ μὲ τὴν ἰσχυρὴ πεποιθὴση ὅτι συνεργοῦσαν δημιουργικὰ στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Πορεία σημαίνει ἀνοικτοὺς ὀρίζοντες καὶ συνεχὴ ἀναμονὴ καὶ ἐτοιμότητα γιὰ κάτι καινούργιο. Ἡ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ σημαίνει ἀνοικτοὺς ὀρίζοντες γιὰ τὸ μέλλον. Ἐδῶ ἀκριβῶς ἔχει τὴν ἀρχὴ καὶ θεμελίωσή της ἡ ἀντινομικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ αἰώνια ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὰ δεδομένα καὶ πεπερασμένα σχήματα τῆς ἱστορίας, ἀπὸ ἀνθρώπινα καὶ συμπτωματικὰ πλαίσια.

Κατὰ τὸν Φλωρόφσκυ, ἡ χριστιανικὴ Ἀνατολὴ ἐμφάνισε στὴν ἱστορικὴ της διαδρομὴ δύο λύσεις. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος ἔδειξε τὴ φυγὴ στὴν ἔρημο καί, ἀπὸ τὸ ἄλλο, προσανατόλισε στὴν οἰκοδόμησι τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας. Μολονότι ὁ μοναχισμὸς ὑπῆρξε μία διαρκὴς ἀντιστασιακὴ κίνησι μέσα στὴ χριστιανικὴ κοινωνία ὡς ἄσκησι μὲ εἰρήνῃ καὶ ἀνιδιοτέλεια, δὲν ἔμεινε ἐκτὸς τῆς κοινωνίας ἀλλὰ οἰκοδόμησε τὸν δικό του πολιτισμὸ, τὸν πολιτισμὸ τῆς ἐρήμου, καὶ ἐπέδρασε ποικιλοτρόπως στὸν εὐρύτερο πολιτισμὸ καὶ στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ὡστόσο, καὶ οἱ δύο αὐτὲς λύσεις στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἀποδείχθηκαν ἀνεπαρκεῖς καὶ ἀνεπιτυχεῖς. Προβλήματα ἐπίσης ἐμφανίζει καὶ τὸ φαινόμενο τῆς θεοκρατικῆς ἰδεολογίας γιὰ τὴ συγκρότησι τοῦ κράτους σὲ μία ἐνιαία χριστιανικὴ κοινωνία σὲ σχέσι καὶ ἀναφορὰ μὲ τὴν ὄντως ἐσχατολογικὴ διάστασι τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας. Παρόλη τὴν οἰκουμενικότητά του, τὸ βυζαντινὸ πολιτικο-εκκλησιαστικὸ πείραμα τῆς χριστιανικῆς κοινοπολιτείας ὑπῆρξε οὐτοπία καὶ συμβιβασμός. Κατὰ τὸν π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ δὲν πέτυχε νὰ ξεκλειδώσει τὴν πύλη τοῦ χαμένου παραδείσου, γιὰτὶ μᾶλλον δὲν ὑπάρχει ἐπίγειο καὶ ἱστορικὸ κλειδί γιὰ νὰ ἀνοίξει τὰ ἔσχατα τῆς Βασιλείας. Τὰ ἱστορικὰ ἐπιτεύγματα δὲν εἶναι ποτὲ τελικά. «Ἡ ἱστορία τοῦ Βυζαντίου ἦταν τόλμημα καὶ ἀπόπειρα στὴ χριστιανικὴ πολιτικὴ. Ἦταν ἀνεπιτυχὲς καὶ ἴσως ἄτυχο πείραμα. Παρὰ ταῦτα θὰ πρέπει νὰ κριθεῖ μέσα στὶς δικές του συνθῆκες»⁷. Πάντως, ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ τὸ ἱστορικὸ καὶ πολιτισμικὸ παράδοξο, τὸ ὁποῖο ὀρισμένοι ἀποκαλοῦν *τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννησι*. ἐνῶ ἡ αὐτοκρατορία ὕστερα ἀπὸ χίλια περίπου ἔτη ἔχει σχεδὸν καταρρεῦσει κατὰ τὸν 14ο αἰ., ἡ θεολογικὴ σκέψις, ἡ τέχνη καὶ ὁ πνευματικὸς πολιτισμὸς τῶν βυζαντινῶν, δηλαδὴ ὁ πολιτισμὸς ποῦ ἄρδευσε ἓναν ὁλόκληρο κόσμον καὶ πολιτισμὸ, ἀγγίζει τὸ μέγιστο σημεῖο τῆς ἀνάπτυξίς του⁸.

7. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὁπ.π., σ. 99. Θανάσι Παπαθανασίου, *Ἡ Ἐκκλησία γίνεται ὅταν ἀνοίγεται*, ἐκδ. Ἐν πλῶ, Ἀθήνα 2008, σ. 95-154.

8. Steven Runciman, *Ἡ τελευταία βυζαντινὴ ἀναγέννησι*, μτφρ. Α. Καμπερίδης, ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1980.

Μολονότι ὁ πολιτισμὸς μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ θεολογικὰ καὶ νὰ ἐκφράζει πολιτισμικὰ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὥστόσο ἡ μεταξὺ τους σχέσις εἶναι τελικὰ ἀντινομικὴ καὶ διαλεκτικὴ. Ἡ ἐπίδρασις τοῦ πολιτισμοῦ στὴ θεολογία γίνεται ἐκδηλῆ, ἀφοῦ πολιτισμικοὶ συντελεστὲς σαφῶς προσδιορίζουν τὴ θεολογικὴ ἔκφρασις καὶ ἡ θεολογία ἀποτελεῖ πάντοτε συνάφεια μὲ ἓναν τόπο καὶ μὲ μία συγκεκριμένη ἐποχὴ. Ἡ θεολογία ἀποβαίνει τελικὰ ὁ γλωσσικὸς ρεαλισμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως, λατρείας καὶ ζωῆς, ἡ πολιτισμικὴ σάρκα τῆς ἀλήθειας. Ὡστόσο, ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀποβλέπει ὡς τέρμα καὶ κατὰληξί της τὸ ἱστορικὸ της παρελθόν, ὅσοδήποτε θεμελιῶδες καὶ ἔνδοξο ὑπῆρξε, ἀλλὰ στρέφεται μυστηριακὰ πρὸς τὸ μέλλον τῆς Βασιλείας. Ὑπὸ τὴν προοπτικὴ τῶν ἐσχάτων κάθε πολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ διάστασις τῆς θεολογίας παραχωρεῖ τὴ θέσιν της στὴν ἀλήθεια τῆς Βασιλείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ ἀντίληψιν ἡ ἀλήθεια δὲν προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀνάμνησις τοῦ παρελθόντος, ὅπως στὴν πλατωνικὴ σκέψιν, ἀλλὰ ἔρχεται ὡς κατ' ἐξοχὴν γεγονὸς τοῦ μέλλοντος, «ἀλήθεια δὲ ἡ τῶν μελλόντων κατάστασις»⁹.

Ὁ πολιτισμὸς δὲν εἶναι ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φύσιν τελικὸς σκοπὸς ἢ ἔσχατο τέρμα τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ πολιτισμοὶ ἀκμάζουν καὶ παρακμάζουν στὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἐνθαδικότης τοῦ πολιτισμοῦ προσδιορίζει τελικὰ τὴ διαλεκτικὴ σχέσιν θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἐσχατολογίας. Ὁ πολιτισμὸς ὡς ἔμπλεος κιβωτὸς κορυφαίων ἐπιτευγμάτων καὶ ἀξεπέραστων ἱστορικῶν κατακτήσεων τοῦ παρελθόντος ἐνίοτε γίνεται σαρκοφάγος ἢ νάρθηκας τῆς ἀλήθειας τῆς θεολογίας, ὅταν ἀπολυτοποιεῖται καὶ ἀντικαθιστᾷ σωτηριολογικὰ τὴν Ἐκκλησίαν. Στὴν πορεία τῆς Ἐκκλησίας οὐκ ὀλίγες ἰδεολογικὲς κατασκευὲς καὶ ἀγκυλώσεις συχνὰ καθιλώνουν ἐνδο-ἱστορικὰ καὶ ἐκκοσμικεύουν πολιτισμικὰ τὴν ἐσχατολογικὴ της προοπτικὴ.

Χρειαζόμαστε, πρᾶγματι, μία κριτικὴ θεολογικὴ θεώρησις τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Δὲν ὑπάρχει ἱστορία δίχως κριτικὴ ἀνασκόπησις καὶ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ. Τὸ τελικὸ νόημα καὶ ἡ πληρότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξεως δὲν μπορεῖ νὰ προκύπτει μέσα ἀπὸ τὴν ἀδιάκοπν ἐπανάληψιν τῆς ἱστορίας. Ἐὰν ἡ ἱστορία ἔχει κάποιο νόημα, αὐτὸ τὸ νόημα δὲν εἶναι ἱστορικὸ ἀλλὰ θεολογικόν. Ὅ,τι ὀνομάζουμε φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ *θεολογία τῆς ἱστορίας*¹⁰. Στὴν πραγματικότητα, ὁ Χριστιανισμὸς ἦλθε στὸν κόσμον ἀκριβῶς σὲ μία ἐποχὴ ἀγωνίας, σὲ μία ἀπὸ τίς πιὸ κρίσιμες περιόδους τῆς ἱστορίας, στὴν ἐποχὴ μιᾶς μεγάλης κρίσεως τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ κρίσις διαλύθηκε τελικὰ μὲ τὴ δημιουργίαν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ κατὰ τὴν πορεία τῆς πραγματοποίησής του, ὅσο καὶ ἂν αὐτὸς ὁ πολιτισμὸς φαινόταν μὲ τὴ σειρὰ του ὅτι ἦταν ἀσταθὴς καὶ ἀμφίβολος¹¹.

9. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια*, PG 4, 137D.

10. Henri Gouhier, *L'histoire et sa philosophie*, Paris 1952, σ. 128.

11. Γεωργίου Φλωρόφσκυ, *Χριστιανισμὸς καὶ πολιτισμὸς*, ὅπ.π., σ. 27.

Ὁ Χριστιανισμὸς δέχθηκε τὴν πρόκληση τοῦ ἑλληνιστικοῦ καὶ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τελικὰ ξεπρόβαλε ἕνας χριστιανικὸς πολιτισμὸς.

Οἱ χριστιανοὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση ἀπέδειξαν ὅτι ἦταν δυνατὸ νὰ ἀφομοιώσουν καὶ νὰ ἀνανεώσουν γόνιμα καὶ δημιουργικὰ τὴν πορεία καὶ ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ. Οἱ μεταφράσεις τῆς Ἀγίας Γραφῆς στὶς ποικίλες γλῶσσες, οἱ ἐκκλησιαστικὲς τέχνες καθὼς καὶ ἡ ζωγραφικὴ ποὺ ἐμπνέεται ποικιλοτρόπως ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, σαρκώνουν ἐκ νέου ἕναν διάλογο τῶν πολιτισμῶν. Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ σὲ κάθε ἱεραποστολικὴ κίνηση τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολὴ ὅτι ὁ ἐκχριστιανισμὸς τῶν Σλάβων ὑπῆρξε παράλληλα καὶ ἡ ἑναρξη τῆς πολιτισμικῆς τους ἱστορίας, ἡ εἰσοδὸς τους στὸν ἱστορικὸ χρόνον. Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι μὲ βάση τὴν ἱεραποστολικὴ ἐμπειρία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ἡ *διαπολιτισμικότητα* ὡς ἀνάδειξη, σεβασμὸς, πρόσληψη ἀλλὰ καὶ διάλογος πρὸς κάθε πολιτισμικὴ ἐτερότητα δὲν εἶναι κάποιο ἐρμηνευτικὸ κλειδί τῆς δικῆς μας εὐρηματικῆς ἐποχῆς ἢ ἕνα ἀκαθόριστο αἶτημα τῆς ὕστερης νεωτερικότητας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ συστατικὸ στοιχεῖο τῆς βιβλικῆς ἱστορίας καὶ τῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ γλῶσσα τῆς θεολογίας καὶ τῆς λατρείας, ἡ θεολογία καὶ ἡ τέχνη τῆς εἰκόνας, ὅπως καὶ κάθε μορφή ἐκκλησιαστικῆς τέχνης παραμένει ἀνερμίνευτη δίχως τὸν διάλογο θεολογίας καὶ πολιτισμοῦ. Ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας ὑφίσταται πάντοτε σὲ σχέση καὶ ἀλληλεπίδραση μὲ τὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ καὶ πολιτισμικὸ περιβάλλον, ἀκόμη καὶ στὴν πλέον ἐσχατολογικὴ ἐκδοχὴ τοῦ χριστιανικοῦ πολιτεύματος, ὅπως ἀπαράμιλλα περιγράφεται στὴν *πρὸς Διόγνητον* ἐπιστολή. Τὸ ἐσχατολογικὸ πολίτευμα τῶν χριστιανῶν, αὐτὸ τὸ «ἄλλο σύστημα πατρίδος» καὶ πόλεως, δὲν ἐμπόδισε τοὺς Ἀπολογητὲς, τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, τὸν Ὁριγένη, τὸν Μέγα Ἀθανάσιο, τοὺς Καππαδόκες, τὸν Μάξιμο Ὁμολογητὴ καὶ ὅλη τὴ χορεία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας νὰ δρέψουν τοὺς καρπούς τῆς ἑλληνικῆς σκέψης καὶ νὰ οἰκοδομήσουν τὶς ἀπαρχές καὶ τὰ θεμέλια ἑνὸς ὁλόκληρου θεολογικοῦ πλαισίου τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐρμηνεία καὶ νοηματοδότηση τῆς ἱστορίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου.

Ὡστόσο, στὶς μέρες μας, μόνις εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίαι δὲν εἶναι πλέον ὁ ἐνεργὸς παράγοντας τῆς ἱστορίας, ἀλλὰ ὁ παθητικὸς καὶ δίχως ἐπιρροὴ θεατὴς τῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν γεγονότων. Οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίαι ἐμφανίζουν συχνὰ τὰ χαρακτηριστικὰ κλειστῶν καὶ στεγανῶν κοινοτήτων· παραμένοντας συνήθως στὸ περιθώριον τῆς ἱστορίας, συσπειρώνονται καὶ ἀναδιπλώνονται ὁλοένα καὶ περισσότερο στὸν ἑαυτὸ τους. Οἱ ἐσωστρεφεῖς αὐτὲς τάσεις δὲν ἦταν ἄγνωστες στὴν ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας καὶ συνήθως χαρακτήριζαν τὶς διαφορὲς ἐσχατολογικὲς καὶ χλιαστικὲς σέκτες ποὺ περιφρονοῦσαν τὸν κόσμον εἴτε ἐν ὧφει τοῦ ἐπικείμενου τέλους τῆς ἱστορίας εἴτε διότι ἀποσκοποῦσαν ἀποκλειστικὰ στὴν ἀτομικὴ λύτρωση καὶ σωτηρία ὡς ἀπόδραση ἀπὸ τὸν κόσμον. Στὶς μέρες μας, οἱ κοινωνικὲς καὶ οἰκονομικὲς μεταρρυθμίσεις, ἡ ἀπελευθέρωση καὶ ἡ χειραφέτηση τῶν λαῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, ἡ καταστροφικὴ δράση τοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ, ἡ ἀνεξέλεγκτη

τεχνολογική πρόοδος, ό καταναλωτικός μηδενισμός και ή καταστροφή τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, ή νέα τάξη πραγμάτων, κ.λπ. πραγματώνονται ἀπό παράγοντες τοῦ παρόντος κόσμου, ἀποκομμένους ή και ἀντίθετους πρὸς τὴ χριστιανικὴ πίστι.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅσο ποτὲ ἴσως ἄλλοτε, προβάλλει ή εὐθύνη τῆς χριστιανικῆς θεολογίας νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικά, ὅπως εἶχε πράξει μὲ δυναμικὸ τρόπο ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος και ή ἀρχαία Ἐκκλησία, μὲ τὴν πολιτιστικὴ ποικιλομορφία τοῦ σύγχρονου κόσμου. Θὰ πρέπει, ἀσφαλῶς, νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι οἱ πολυπολιτισμικὲς κοινωνίες ἀποτελοῦν ἤδη τὸ εὐρύτερο πλαίσιο γιὰ ὅλες τὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες και θεολογικὲς παραδόσεις. Ὁ Θεὸς τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης δὲν ταυτίζεται μὲ ἓναν και μοναδικὸ πολιτισμό, ἀλλὰ σαρκώνεται μέσα σὲ κάθε ἀνθρώπινο πολιτισμό. Ἄν ὁ πολιτισμὸς συνιστᾷ σάρκωση τῆς ἀλήθειας τῆς Ἐκκλησίας μέσα στὴν ἱστορία, δὲν χρειάζεται ἐξάπαντος νὰ ἀποβαίνει νάρθηκας και σαρκοφάγος αὐτῆς τῆς ἀλήθειας, μονοπωλώντας τὴν πολιτισμικὴ ἔκφρασή της στὸ διηνεκές. Ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀντλεῖ τὸ εἶναι της ἀπὸ πολιτισμικὲς πραγματικότητες τοῦ παρελθόντος ἀλλὰ ἀπὸ τὰ ἔσχατα τῆς ἱστορίας, ἀπὸ τὴ σχέση της μὲ τὴ Βασιλεία. Τοῦτο σημαίνει ἀκριβῶς ὅτι ή Ἐκκλησία δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ στρέφεται μονοσήμαντα στὸ παρελθὸν ἀπὸ ἓνα εἶδος πολιτισμικῆς αὐτάρκειας ή ἀναβάπτισης μὲ τὰ κεκτημένα και μεγαλειώδη ἁλλοτινῶν ἐποχῶν. Οὔτε, ἀσφαλῶς, νὰ ἐπιδεικνύει, λόγῳ θεολογικῆς ἀφασίας, πότε ἐσωστρέφεια και ἀμνηχανία, πότε ἀμυντικὴ ή πολεμικὴ διάθεση ἀπέναντι στὶς νέες πολιτισμικὲς και κοινωνικὲς πραγματικότητες, ἀλλὰ χρειάζεται νὰ διαλέγεται γόνιμα και δημιουργικά μὲ τὸ ἐκάστοτε παρόν, ἐξαιτίας ἀκριβῶς τῆς ἐσχατολογικῆς της προοπτικῆς.

Ὁ πρόσκαιρος και μεταβατικὸς χαρακτήρας τῆς ἱστορίας δὲν ἀφήνει περιθώρια στὴν Ἐκκλησία νὰ ταυτίζει τὸ ὄραμά της γιὰ τὴ νέα πολιτεία τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ κόσμου, μὲ μία συγκεκριμένη ἔκφραση συλλογικότητας π.χ. τὴ χριστιανικὴ αὐτοκρατορία, τὸ χριστιανικὸ ἔθνος ή κράτος, τὴ συγκεκριμένη φυλετικὴ, γλωσσικὴ ή πολιτιστικὴ ἰδιαιτερότητα κ.λπ. Ἡ ἐμπειρία τῆς ἀρχέγονης Ἐκκλησίας, ποὺ ἐνῶ μάτωνε μὲ τοὺς σκληροὺς διωγμοὺς ἐναντίον της ζύμωσε πολιτισμοὺς και λαοὺς, φανερώνει ὅτι μία ὀρθὴ θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση μία προφητικὴ πραγμάτωση τῆς ἐσχατολογικῆς προοπτικῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ σύγχρονη Ὁρθοδοξία ὀφείλει νὰ ξεπεράσει κάθε ἐπαρχιακὸ πνεῦμα και κλειστοφοβικὴ νοοτροπία και νὰ ἐπανεύρει ὡς βασικὰ χαρακτηριστικὰ της τὴν οἰκουμενικότητα και τὸν κοσμοπολιτισμό.

Προτεραιότητες ἐνὸς γόνιμου διαλόγου μεταξὺ θεολογίας και πολιτισμοῦ

Στὶς μέρες μας, ἐξαιτίας τῆς κρίσης τοῦ πολιτισμοῦ και τῆς ἀποδόμησης τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφικῆς ὄντολογίας, ὀρισμένοι ἀναρωτιοῦνται κατὰ πόσο ή θεολογικὴ γλῶσσα τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ή ὁποία ἦταν βαθύτατα

συνδεδεμένη με τὰ ὄντολογικὰ ἐρωτήματα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς σκέψης, μπορεῖ νὰ ἐκφράσει ἐπιτυχῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴ πίστη. Ἀντίθετα, ἡ ἀπλὴ καὶ δίχως ὄντολογικὲς ἔννοιες γλῶσσα τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης εἶναι πολὺ πιὸ κοντὰ στὶς ἀνάγκες καὶ στὴν κατανόηση τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου. Ἐδῶ χρειάζεται νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι τὸ θεολογικὸ περιεχόμενο καὶ ἡ ἔννοια τοῦ *προσώπου* δὲν ἀποτελεῖ ἄσαρκη φιλοσοφικὴ μεταφυσικὴ, ἀλλὰ ἐμπνευσμένη ἔκφραση τῆς βιβλικῆς παράδοσης καὶ νοοτροπίας. Πρόσωπο σημαίνει τὸ σπάσιμο μιᾶς κλειστῆς μεταφυσικῆς ὄντολογίας, ὅπως ὑπῆρξε ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ὄντολογία, τὴν προτεραιότητα τῶν διαπροσωπικῶν σχέσεων ἔναντι μιᾶς ἀπρόσωπης οὐσίας, τὴ φανέρωση τῆς ὑπαρξιακῆς ἀλήθειας γιὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς ὡς σχέσης ἀγάπης καὶ ἐλευθερίας. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση, ἡ πρόσληψη τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀπὸ τὴ σύγχρονη ὀρθόδοξη σκέψη σήμανε κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. μιὰ *νεοπατερικὴ σύνθεση*, ἱκανὴ νὰ διαλεχθεῖ με τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς προτεραιότητες τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ πολιτισμοῦ. Καὶ πράγματι, ἡ σύγχρονη ὀρθόδοξη θεολογία εὐρίσκεται ἤδη σὲ ἓνα γόνιμο καὶ δημιουργικὸ διάλογο μετὰ τὴ χριστιανικὴ Δύση. Ὑπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια εἶναι μία σύγχρονη θεολογία, μία ὀρθόδοξη θεολογία, ἡ ὁποία ἐνῶ ἔχει ἀνατολικὲς παραδοσιακὲς ἀφετηρίες καὶ προϋποθέσεις ἀνοίγεται οἰκουμενικὰ καὶ συζητᾷ διαλεκτικὰ τὰ ἐρωτήματα καὶ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου δυτικοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση τῆς σύγχρονης ὀρθόδοξης θεολογίας δὲν πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἓνα κλειστὸ καὶ αὐτοερμηνευόμενο σύστημα, ἀλλὰ διαρκῶς εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀφουγκράζεται, νὰ διαλέγεται καὶ νὰ προσλαμβάνει τὰ σύγχρονα ρεύματα τοῦ πολιτισμοῦ. Γιὰ παράδειγμα, ἂν ἡ ἔννοια τῆς ἡθικῆς εὐθύνης, ἡ ὁποία ἐπανέρχεται στὸν σύγχρονο φιλοσοφικὸ καὶ κοινωνικὸ στοχασμὸ, συναντᾷ καὶ διαλέγεται πιὸ εὐκόλα μετὰ τὴ βιβλικὴ ἀφήγηση, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ θεολογία τοῦ προσώπου εἶναι ἄσχετη καὶ δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἡθικὴ καὶ τὴν ἱστορία. Ἀντίθετα, ἡ θεολογία τοῦ προσώπου μπορεῖ νὰ διαμορφώσει ἓνα *ἥθος τοῦ προσώπου* πέρα ἀπὸ τὴ ρευστότητα καὶ τὸν μεταβαλλόμενο χαρακτήρα τῆς ἡθικῆς, νὰ προσανατολίσει πρὸς μία *ὄντολογικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ ἡθική*. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχουν ἡθικὲς ἀρχές γενικοῦ κύρους πάνω ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα πρόσωπα καὶ ὅτι καμία ἡθικὴ ἀξία δὲν μπορεῖ νὰ δικαιολογήσει τὴ θυσία ἢ τὴν ταπείνωση ἐνὸς συγκεκριμένου προσώπου, χάριν τοῦ γενικοῦ καλοῦ. Τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐνέπνευσε δημιουργικὰ τὴν προφητικὴ καὶ ποιητικὴ μυθιστορία τοῦ Ντοστογιέφσκυ. Κάθε ἄνθρωπος εἶναι δυνάμει εἰκόνα τοῦ Θεοῦ ὡς ἐσχατολογικὴ πραγματώση τῆς ἐν Χριστῷ ὑπέρβασης τῆς φθορᾶς καὶ τοῦ θανάτου.

Συνεπῶς, τὸ δίλημμα ποὺ τίθεται σχετικὰ μετὰ τὴ γλῶσσα τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ τῆς βιβλικῆς ἀφήγησης εἶναι θέμα ἐρμηνείας καὶ νοηματοδότησης τοῦ Εὐαγγελίου στὸ ἐκάστοτε παρόν, στὸν ἐκάστοτε πολιτισμὸ. Ἡ ὀρθόδοξη νεοπατερικὴ σύνθεση ἀφίσταται ἀπὸ ἓναν προτεσταντικὴς ἐμπνευσης βιβλικισμό ὡς στενὸ ἡθικισμό, ὅπως καὶ ἀπὸ κάθε νεορθόδοξο σχολαστικισμό ἢ φονταμενταλισμό, ὁ ὁποῖος συνθηματολογεῖ

ἐν ὀνόματι τῶν πατερικῶν κειμένων. Πρόκειται γιὰ μία ψευδομόρφωση τῆς πατερικῆς παράδοσης ἀλλὰ καὶ τῆς νεοπατερικῆς σύνθεσης. Στὴ θέση τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ τῆς πειθαρχίας τῶν ἠθικιστικῶν κινήματων, ἡ νεοευνσεβιστικὴ αὐτὴ τάση προβάλλει τὴ νομικὴ ἀπολυτοποίηση καὶ τὴ δικανικὴ ἐκδοχὴ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καὶ τοῦ γράμματος τῶν πατερικῶν κειμένων. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐκλαμβάνεται ὡς «κανονικὴ» ἀκρίβεια καὶ ἄτεγκτη προσήλωσις στὸ γράμμα τοῦ πατερικοῦ λόγου, μὲ ἄμεσο ἀποτέλεσμα τὴν ἰδεολογικοποίηση καὶ τὴ μετατροπὴ τῆς ἀπὸ τρόπο ὑπάρξεως καὶ ζωῆς σὲ ἡχηρὸ ὁμολογιακὸ σύνθημα.

Ὡστόσο, ἡ ὀρθόδοξη θεολογία δὲν ἀποτελεῖ μία μεταφυσικὴ καὶ ἄσαρκη διδαχὴ γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἐχοντας στὸ ἐπίκεντρό της τὴν ὄντολογία τοῦ προσώπου μὲ καίριες ὑπαρξιακὲς συνέπειες, δὲν συμμερίζεται τὰ φιλοσοφικὰ καὶ θεολογικὰ συστήματα ποὺ τέθηκαν στὸ περιθώριο ἀπὸ τὶς ραγδαῖες ἐξελίξεις κατὰ τὴ νεωτερικὴ φάση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Στὴν ἐποχὴ τῆς ἐκκοσμίκευσης καὶ τῆς ἀποδόμησης τῶν μεγάλων ἀφηγήσεων ἡ ὀρθόδοξη θεολογία κομίζει μία τελείως διαφορετικὴ πρόταση ζωῆς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ κληροδότησε στὸν σύγχρονο κόσμον ἡ μεσαιωνικὴ θρησκευτικὴ παράδοση τῆς Δύσης. Τὸ ὄντολογικὸ περιεχόμενον τῆς θεολογικῆς ἔννοιαις τοῦ προσώπου εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπεκταθεῖ μὲ ἓναν πρωτότυπο καὶ δημιουργικὸ τρόπο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνθρωπολογίας, γιὰ νὰ νοηματοδοτήσῃ στέρεα τὴν ἀπόλυτη ἀξία τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου. Ἡ θεολογικὴ προσέγγισις τῆς ἐτερότητας μπορεῖ νὰ ἐμπνεύσῃ ἓναν πολιτισμὸ τοῦ προσώπου, νὰ ἀπεγκλωβίσει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα ἀπὸ τὴν ἀτομοκεντρικὴ καὶ χρησιμοθηρικὴ κατοχύρωσή τους, συνδέοντάς τα μὲ τὸ ἥθος τῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἐλευθερίας ἐνὸς ἄλλου κοινωνιοκεντρικοῦ καὶ οἰκολογικοῦ πολιτισμοῦ¹². Ἡ νοηματοδότησις, ὅμως, τοῦ ἀνθρώπινου βίου, πέρα ἀπὸ τὸ ἀσφυκτικὸ πλαίσιο τοῦ πρακτικοῦ μηδενισμοῦ καὶ τοῦ καταναλωτικοῦ εὐδαιμονισμοῦ τῆς σύγχρονης κοινωνίας, προϋποθέτει ἓναν γνήσιο καὶ ἀπροκατάληπτο διάλογο τῆς θεολογίας μὲ τὶς κατακτήσεις ἀλλὰ καὶ τὰ ἀδιέξοδα τῆς νεωτερικότητας.

Ἀπέναντι στὴν ἀδιάκοπη καταστροφὴ τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος, μπροστὰ στὶς προκλήσεις τῆς βιοτεχνολογίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς *τεχνοφύσης*, δὲν χρειαζόμαστε ἀπλῶς ἓναν κώδικα ἠθικῆς δεοντολογίας, ἀλλὰ μία ἄλλη στάσις ζωῆς, μία ἀλλαγὴ νοοτροπίας καὶ πολιτισμοῦ, ἡ ὁποία θὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ κατανοοῦμε βαθύτερα καὶ ἐνοποιητικὰ τὴ φύση, τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ἐναντι τοῦ πολιτισμοῦ τῆς κατανάλωσης, τοῦ εὐδαιμονιστικοῦ μηδενισμοῦ καὶ τῆς οἰκολογικῆς καταστροφῆς, χρειαζόμαστε ἓναν πολιτισμὸ μὲ ἄλλην ὄντολογικὴ θεμελίωσις ἀπὸ τὴ χρησιμοθηρικὴ βελτίωσις τοῦ βίου καὶ τῆς ἀένης εὐφορίας.

Τὸ εὐχαριστιακὸ καὶ ἀσκητικὸ ἥθος τῆς Ἐκκλησίας, πέρα ἀπὸ μία τυποποιημένη καὶ ἀπολιθωμένη θρησκευτικὴ κατανόηση καὶ ἀτομοκεντρικὴ πρακτικὴ, μπορεῖ νὰ

12. Βλ. σχετικὰ John Zizioulas, *Being as Communion: Studies in Personhood and the Church*, St. Vladimir's Seminary Press, New York 1985· *Communion and Otherness: Further Studies in Personhood and the Church*, T&T Clark, London 2006.

σημάνει τελικά την υπέρβαση του άβυσσαλέου χάσματος και της καταχρηστικής αντιπαράθεσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης, φύσης και ιστορίας. Ός πρόσωπο αλλά και *μικρόκοσμος*, που συγκεφαλαιώνει στην ύπαρξή του την ολότητα της κτίσης, ο άνθρωπος μπορεί να απελευθερώσει την ύλη από τους περιορισμούς της και από φορέα θανάτου και φθοράς να την καταστήσει αθάνατη μέσα από τη σχέση και την κοινωνία με τον Θεό. Ο αυτονομημένος άνθρωπος θα διαπιστώσει έμπρακτα ότι η άσκηση δεν είναι αδράνεια, ύπαρξιακή κένωση και συναισθηματικός μηδενισμός, αλλά διαρκής πρόσληψη και μεταμόρφωση. Όχι μιά άενη διάλυση και ανακύκλωση της φύσης, αλλά μιά έσχατολογία της μεταμόρφωσης του ανθρώπου, του κόσμου και της ιστορίας. Πρόκειται για μιά κατ' έξοχήν δημιουργική στάση του ανθρώπου να προσλάβει και να ανανεώσει τον κόσμο, να απελευθερώσει τον έαυτό του και τὸ φυσικὸ περιβάλλον από τὰ δεσμὰ της έγωκεντρικής αυτονόμησης και της φθοράς του θανάτου¹³.

Αν η ιδέα της προόδου και της ιστορικότητας του ανθρώπου εισήχθη δυναμικά στη δυτική σκέψη και φιλοσοφία δια του Χριστιανισμού, η νεωτερικότητα προχώρησε σε ένα πρόγραμμα έκκοσμικευμένης έσχατολογίας θεμελιώνοντας την αυθυπερβατική διάσταση του ανθρώπου σε μιά μηδενιστική νοηματοδότηση. Ακολουθώς, η μετανεωτερική κατάσταση δεν κήρυξε μονάχα τὸ τέλος τῶν μεγάλων άφηγήσεων της φιλοσοφικής και θεολογικής παράδοσης, αλλά και τὸ τέλος της ιστορίας. Στην εποχή της μαζικής δημοκρατίας, η πανουργία της ιστορίας τείνει να άκυρώσει τὸ περιεχόμενό της ως περιπέτειας του ανθρώπου στὸ γίνεσθαι και να γίνει η άδιαφάνεια και η αδράνεια τῶν τεχνητῶν κατασκευῶν, να γίνει ιστορία του κυβερνο-ανθρώπου, της τεχνητής νοημοσύνης και της βιοτεχνολογίας¹⁴.

Η εποχή μας γίνεται εποχή της άπιστίας, της άβεβαιότητας, της σύγχυσης, της άπελπισίας και, κυρίως, του μηδενισμού, ὁ ὁποῖος προβάλλει ως η νέα ὄντολογία που κινεί τὸν μετανεωτερικό μας κόσμο. Αλλά ὁ προορισμός του ανθρώπινου πολιτισμοῦ δεν είναι άσχετος από τὸν τελικό προορισμό του ανθρώπου. Η ιστορία δεν είναι τὸ «πανδοχείο» ὅπου παίζεται τὸ δράμα της ανθρώπινης μοίρας, αλλά έχει νόημα μόνον, έπειδὴ πρόκειται να φθάσει σε ένα τέλος. Διαφορετικά, η άτελεύτητη πρόοδος δεν έχει κανένα νόημα. Στην εποχή μας δεν χρειαζόμαστε μιά έκκοσμικευμένη έσχατολογία της προόδου αλλά μιά νέα φιλοσοφία της ιστορίας, τὴν ὁποία μπορεί να έμπνεύσει μιά αυθεντικά έσχατολογική θεολογία της ιστορίας. Όταν η ιστορία και η ζωή του ανθρώπου φωτίζονται από τὴν προοπτική τῶν έσχάτων και του τέλους, η υπέρβαση της διαλεκτικής ανθρώπου και ιστορίας, έλευθερίας και αναγκαιότητας δεν θα άποβαίνει τραγική οὐτοπία και αὐταπάτη¹⁵.

13. Βλ. Ιωάννου Ζηζιούλα (Μητροπολίτου Περγάμου), *Η κτίση ως Εὐχαριστία, Θεολογική προσέγγιση της Οἰκολογίας*, έκδ. Πορφύρα-Ακρίτας, Αθήνα 2019.

14. Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Θεολογία και Τεχνητή Νοημοσύνη», *Θεολογία* 3/2020, σσ. 95-124.

15. Βλ. Σταύρου Γιαγκάζογλου, «Φιλοσοφία της ιστορίας και θεολογία της ιστορίας», στὸν τόμο *Όρθοδο-*

Στὸ νέο περιβάλλον τοῦ πλουραλισμοῦ, ἡ χριστιανικὴ θεολογία καλεῖται νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικὰ μὲ τὴν πολιτιστικὴ καὶ θρησκευτικὴ ποικιλομορφία τοῦ σύγχρονου κόσμου. Ὅφειλε νὰ ἐπανεύρει τὴν ἀληθινὴ οἰκουμενικότητα καὶ ἀνεκτικότητά της, γιὰ νὰ προσπεράσει τὴ μισαλλοδοξία καὶ τὸν φανατισμό. Τὸ ἥθος τοῦ διαλόγου θὰ πρέπει νὰ διαποτίζει κάθε ἐνέργεια καὶ δράση της. Ὁ φανατικὸς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ σφιχταγκαλιάζει τὴν ἀλήθεια τόσο πολὺ, ὥστε τελικὰ τὴν πνίγει. Ἡ ἀλήθεια, λοιπόν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκλαμβάνεται ὡς δογματισμὸς καὶ ἀποκλειστικότητα, ἀλλὰ ὡς ἐρμηνευτικὴ πρόταση καὶ πρόσκληση σὲ διάλογο καὶ σχέση μὲ τὸν ἄλλον¹⁶. Ὁ κίνδυνος ποὺ ἀπειλεῖ τὴ γνήσια θρησκευτικὴ ζωὴ σὲ ὅλα τὰ μήκη καὶ τὰ πλάτη τῆς γῆς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν φανατισμὸ καὶ τὴ μισαλλοδοξία.

Στὴν ἐποχὴ μας, ὅσο ποτὲ ἴσως ἄλλοτε, προβάλλει ἡ εὐθύνη τῆς χριστιανικῆς θεολογίας νὰ διαλεχθεῖ δημιουργικὰ μὲ τὸν πολύπτυχο καὶ πολυθρησκευτικὸ κόσμον μας. Θὰ πρέπει, ἀσφαλῶς, νὰ συνειδητοποιήσουμε ὅτι ἡ πολυπολιτισμικὴ κοινωνία ἀποτελεῖ ἤδη τὸ εὐρύτερο κοινωνικὸ πλαίσιο γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς χριστιανικὲς ἐκκλησίες καὶ θεολογικὲς παραδόσεις. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία μπορεῖ νὰ συνεργαστεῖ δημιουργικὰ καὶ νὰ προσανατολίσει πρὸς μιὰ παγκοσμιότητα ποὺ θὰ σέβεται τὴ διαφορὰ καὶ τὴν ἐτερότητα. Συνάμα, μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ καὶ αὐτὴ ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν ἀποδεικνύει τὸν ἑαυτὸ της θριαμβολογώντας. Ὁ Θεὸς τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης δὲν ταυτίζεται μὲ ἓναν καὶ μοναδικὸ πολιτισμὸ ἀλλὰ σαρκώνεται μέσα σὲ κάθε ἀνθρώπινο πολιτισμό.

Κατὰ τὸν Μητροπολίτη Περγάμου Ἰωάννη Ζηζιούλα¹⁷, ἡ πολιτιστικὴ πρόσληψη εἶναι μιὰ ἀπαίτηση τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρώπησης. Διὰ τῆς Ἐκκλησίας ὁ Χριστὸς εἰσέρχεται συνεχῶς καὶ πλήρως σὲ κάθε πολιτισμό. Δὲν ἐξαγιάζει καὶ δὲν ἐπικυρώνει ἓναν συγκεκριμένον πολιτισμὸ, καλώντας ἔτσι ὅλους τοὺς ἄλλους πολιτισμοὺς νὰ ἀσπαστοῦν τὸν συγκεκριμένον αὐτὸ πολιτισμὸ. Ἄλλωστε, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ χριστιανικὸς πολιτισμὸς ποὺ νὰ ἐφαρμόζεται στὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. Ἐκεῖνο, ὅμως, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ εἶναι ἡ ἐπιτυχημένη καὶ κριτικὴ *πολιτισμικὴ πρόσληψη τοῦ Εὐαγγελίου*. Μιὰ τέτοια πρόσληψη μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ περιλαμβάνει ὅλες τὶς μορφὲς ἑνὸς δεδομένου πολιτισμοῦ, ἀρκεῖ νὰ διατηροῦνται οἱ βασικὲς καὶ κρίσιμες διαστάσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως. Τὸ μέλλον τῆς σύγχρονης Ὁρθοδοξίας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ σχέση ποὺ θὰ ἀναπτύξῃ ἢ δὲν θὰ ἀναπτύξῃ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ Θεολογία

ξία καὶ [Μετα-] Νεωτερικότητα, ἐκδ. Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου, Πάτρα 2009, σσ. 7-77.

16. Ἡ διεπιστημονικότητα τοῦ πανεπιστημίου διαμορφώνει δυνατότητες ἐξόδου τῆς θεολογίας ἀπὸ τὸν ἄκρατο δογματισμὸ καὶ φονταμενταλισμὸ. Ὁ Hervé Legrand ἀναφέρεται στὸ παράδειγμα τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας κατὰ τὸν 20ὸ αἰ. στὸ ἄρθρο του: «Théologie et Culture Universitaire», *Revue des sciences philosophiques et théologiques* 92.3/2008, σσ. 691-711.

17. Βλ. τὸ καίριο θεολογικὸ ἄρθρο του μὲ τίτλο: «Τὰ σπουδαιότερα ζητήματα γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴ νέα χιλιετία», *Εὐθύνη* τχ. 445/2009, σσ. 1-4.

μὲ τὸν σύγχρονο πολιτισμὸ σὲ τοπικὸ καὶ σὲ εὐρύτερο πλαίσιο, ὑπερβαίνοντας τὸν πολιτισμικὸ ἐπαρχιωτισμὸ ἢ τὴν ἀνιστορικὴ ἀπόδραση στὸ παρελθόν.

Στὸ τέλος τῆς νεωτερικότητος καὶ στὸ κατώφλι ἑνὸς νέου πολιτισμοῦ ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ὀφείλει νὰ διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο σὲ ἓνα σοβαρὸ καὶ οἰκουμενικὸ διάλογο, παρουσιάζοντας ἐναλλακτικὴ πρόταση γιὰ τὴ διαμόρφωση καὶ νοηματοδότηση τοῦ σύγχρονου πολιτισμοῦ. Ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ὡς προφητικὴ συνείδηση καὶ κριτικὴ εὐαισθησία τῆς Ἐκκλησίας μπορεῖ νὰ προσφέρει τὶς θεμελιώδεις προϋποθέσεις, ὥστε νὰ γίνεται διάκριση κάθε φορὰ μεταξὺ τοῦ θεολογικὰ ἔσχατου καὶ σημαντικοῦ καὶ ἐκείνου ποὺ μπορεῖ νὰ μεταβάλλεται μορφολογικὰ ὡς πολιτιστικὸς καὶ ἱστορικὸς συντελεστὴς τῆς θεολογικῆς ἔκφρασης. Δίχως τὴν κρίσιμη αὐτὴ θεολογικὴ συνειδητοποίηση, ἡ πολιτιστικὴ πρόσληψη τοῦ Εὐαγγελίου διακινδυνεύει νὰ ἀποβεῖ ἓνα πολὺ ἐπισφαλὲς ἐγχείρημα.

